

СЪЩЕСТВУВАЛ ЛИ Е ТЪРНОВСКИ ЦАР С ИМЕ АСПАРУХ? ЗА КОРДЪКУВА-ЛАХАНА И ЦАРУВАНЕТО НА ИВАИЛ I ШЕМГОН (1278 – 1279)

Павел Георгиев

WAS THERE A TZAR OF TURNOVO BY THE NAME OF ASPARUKH? ABOUT KORDOKUVA-LAHANA AND TZAR IVAIL I SHEMGON (1278 – 1279)

Pavel Georgiev

Abstract: *The author examines the information about the 13th century rebel, mentioned by the Byzantine authors, whose Bulgarian name they carefully hide under the pseudonyms Kordokuva and Lahana. Analysing the first of those names, he reaches the conclusion, that it comes from the Latin word for wild asparagus – corruda, and thanks to that, he reveals that the hidden by Georgi Pakhimer name of the central figure of the events from 1277 – 1280 is a “code” equal to the greek-latin asparagos/asparagus. Thus it is established, that the people’s leader has assigned to himself the name Isparih/Asparukh, preserved in literary and epigraphic monuments. This also reveals the goal of his rebellion as “renewal” of the state created by him.*

During his ascension in Turnovo, as a result of a political compromise, he was crowned with the personal name ИВАНЪЛЪ ЦАРЪ, as written in the note by Voisil Gramaticus from 1279. But in the so-called Pomennik’s (=Memories), after the name of the murdered by the so-called Kordokuva-Lahana tzar Constantine Asen (1257 – 1277), the mysterious and so far unidentified name of Shemgon/Shegmon (Simeon) is written.

The testimony of the anonymous Roman chronograph from 354 about the biblical origin of the Bulgarians (6th c. edition) from the tribe of Noi’s firstborn son allows the author to assume that the enigmatic name can be interpreted as “descendant of Shem/Sim”. Thus he concludes that it was a dynasty designation for the factual successor of Constantine Asen – Ivail the First. Presenting himself as a “new Isparih/Ispor” he was identified by the Turnovo scribes as a distant “descendant” of the creator of the Bulgarian state. Taking into account the information by Anna Comnina, that at the end of the 11th c. the local population still referred to the cult center at the Madara rocks as “Simeon’s (=Sim’s) peak”, the author concludes that the relief of the triumphant ruler on a horse cut in the rocks there has played a role in the preservation of the historical and biblical legendary status of the origin of the Bulgarian rulers through the Middle Ages.

Thanks to these and other data and reasons, a conclusion can be drawn, that the official name of the 1278 – 1279 ruler can be reconstructed as Ivail I Shemgon.

Keywords: *Ivail I Shemgon, Kordokuva-Lahana, Asparukh, Second Bulgarian Tsardom, political ideology, Madara relief.*

Въпросът в заглавието има от пръв поглед лесен отговор: източниците за Второто българско царство не споменават нищо за владетел с име Аспарух (Андреев 1988, *passim*; Андреев, Лазаров, Павлов 1994, 122 – 127; Андреев 1999 и пос. там съчинения). Все пак, липсват сигурни данни за името на детронатора на Константин Асен (1257 – 1277). А също и за това, под което той е бил коронован.

Византийските автори (Георги Пахимер, Никифор Григора и Мануил Фил) използват за него името **Лаханà**, сочейки охотно значението на думата в неговата основа – *λάχανον*, „зеленчук“ или „зеле“. То несъмнено не е истинско и следва да е *cognomen* (Божилков 2008, 260). С неговата последователна употреба те явно иронизират личността на дръзналия да посетне на царската власт в България и така искат да омаловажат неговите идеи и дела. Българските източници не сочат нищо за тях, а за неговото име разполагаме само с приписката на Воисил Граматик от 1278/9 г., където той отбелязва само, че по това време на търновският престол е стоял цар на име **Иваиль**. В българската историография, от времето на проф. К. Иречек до днес, то се транскрибира и произнася като **Ивайло**, но сръбските автори с право се придържат към автентичната форма (Господинов 2005, 151 – 175, спец. 161, бел. 35 и 164, бел. 51). Както е известно, налице са две негови идентификации. К. Иречек, а и почти всички след него, приемат, че Иваил/Ивайло е „царското име“ на водача на народното движение от 1277 – 1278 г., докато други считат, че то е на неговия съперник за трона – Иван III Асен (1279) (Господинов 2005, 164 и пос. там автори). Това защитава и К. Господинов, който се опитва напоследък да реанимира това становище (Господинов 2005, 165 и сл.; 2018, 646 – 647, бел. 74). В някои пунктове неговите доводи изглеждат убедителни, но като цяло са недостатъчни, за да се откажем от идентичността на Лаханà със цар Иваил/Ивайло (Ников 1922, 68 и сл.; Златарски 1972, 563; Failler 1981, 234 sq.). Нов принос в проблематиката около имената Лаханас и Иваил/Ивайло поднесе и Ст. Йорданов, като разгледа задълбочено и в широк ареал техния евентуален произход и характер (Йорданов 2016, 248 – 271).

Наша първа задача тук е да намерим ключ към установяване на българското име на Лаханас. За неговия *praenomen* липсват указания и поради това следва да обърнем особено внимание към онова, което Пахимер посочва за негов корелат.

Отделно от това трябва да се опитаме да установим името, под което той се е възцарил.

Изпълнението на първата задача е изцяло в зависимост от свидетелството на Георги Пахимер (1242 – ок. 1310), че „*селянинът*“ Лаханà, „*е наричан*“ (κεκλήμενος) **Κορδόκουβας** и това негово име „*гръцкият език сближава*“ с „*λάχανα*“, т. е. зеленчук (VI, 3) (ГИБИ 1980, 171, превод на М. Войнов). Забележителното за нас тук е, че историкът отбелязва изрично, че става въпрос за „*името*“ (τὸ δ' ὄνομα) и, че думата, която лежи в неговата основа, е с гръцки произход.

Наскоро беше публикуван нов превод и коментар на текста на Пахимер за „смутните събития“ в България между 1277 и 1280 г. (Славова 2018, 596 – 620). Това създава нови възможности за тяхното по-обективно осмисляне (вж. Господинов 2018, 621 – 653).

Първа глава от шеста книга на своята История Пахимер е озаглавил: „Как и поради какви причини обстановката край Хемус започва да става неспокойна“. Там, а и в следващата, той изтъква ролята на съпругата на Константин Асен – Мария Кантакузина в управлението. В гл. VI, 2 той се спира основно на нейните безскрупулни действия по осигуряване престола за своя син Михаил. По повод на коварното убийство на деспот Яков Светослав от царицата, той изтъква: „Ала Справедливостта, както ѝ е обичаят за много неща, не остана безучастна, ами започна да подбужда един човек (sic! – П. Г.), който да възмезди кръвта на несправедливо убития“ (Славова 2018, 602). За „отмъстител“ на убития родственик на Иван II Асен и съперник за трона в Търново, Пахимер посочва именно Лаханà. Това, според него, става причина за започналия „край Хемус“ смут. Верен на своето убеждение за ролята на Тяхè като предопределяща сила (ODB 1991, 1550), историкът представя Лаханà за нейно оръдие. По такъв начин създава впечатление за наличие на връзка на Лаханà с кръгове от българската върхушка, които са искали да се противопоставят на царуващите в столицата. Разказът за подкрепата, която той получил в хода на бунта от влиятелни слоеве в страната, подсилва това впечатление, така че е резонно да свързваме недоволството сред част от аристокрацията с действията на селския водач. Освен това, в края на гл. VI, 2 Пахимер пояснява: „Но изложението ме заставя да се върна назад в разказа си“. Бележката е закономерна, ако описаните в началото на следващата глава (VI, 3) действия на Лаханà против татарски отряди и за овладяване на „някаква власт“, са протекли паралелно или преди отравянето на Яков Светослав. Следователно е налице основание да отнесем неговите действия против нашествениците към или дори преди смъртта на деспота, която се датира най-общо към 1277 г. (Господинов 2018, 609 и 637 – 638).

Но нека се върнем на името на бунтовника. Преводът на М. Славова показва по-изразително от този на М. Войнов, че то е било скрито в апелатива **кордòкува**: „Имаше там един селянин, който пасеше свине срещу плàта, на име Кордòкува. Името му (sic! – П. Г.) съответства на гръцки на Лаханà“. Преводът на М. Войнов обаче е за предпочитане, тъй като съхранява думата „зеленчук“. В такъв случай изречението може да се осмисли така: „Елинският език сближава това **име** (Кордòкува – П. Г.) със „зеленчук“ (λάχανον), поради което се изговаря и като Лаханà“.

Нататък Пахимер използва по-разбираемото за гръкоезичните си читатели име **Λαχανᾶς**, употребявано във византийската ономастика като фамилно (Каждан 1984, 97, 123, 166; Jordanov 2006, Nrs. 399 et 400; Божилов

2017, 390, бел. 83). Но и в него, както и в Кордокува, се съдържа праеномен или согномен, който остава скрит зад тяхното значение на „зеленчук“. Употребата им очевидно е резултат от обичайна за византийските автори „словесна игра“. В нея историкът демонстрира своето ораторско майсторство, но и превъзходството си над варварите-българи (Славова 2018, 598–599). Мотивът за употреба на псевдоними или отрицателни характеристики за българския бунтовник от византийските автори следва да се търси в тяхното нежелание да представят безпристрастно неговите идеи и движещи мотиви. Несъмнено, неговото истинско име ги е смущавало сериозно. То изглежда е било в състояние да разкрие не само личността на народния водач, а и идеите, с които той е наложил своя авторитет. Ето защо, от правилното осмисляне на енигматичната дума „кордокувас“ зависи не само възстановяването на името (или прозвището) на бунтовника, но и същината на оглавеното от него движение¹.

Тя е на вниманието на историци и филолози повече от 150 години. За най-сполучлив опит за изясняване на нейния произход и семантика се приема този на Измаил Срезневски. Той я счита за преиначено българско понятие за „маруля“, „салата“ – „бръдочка-бръдочка“ и така приема, че същинското име на Лаханà било *Βορδοκουβας*, „Бърдочка“ (Срезневский 1893, 182 и 185; Moravcsik 1958, 177; Фасмер 1986, 210). Това обяснение се смята за убедително, но Ив. Божилов с основание изтъкна: „Тази етимология, макар и правилна, едва ли би могла да удовлетвори историческата наука, когато става дума за истинското име на узурпатора“ (Божилов 2017, 389). За такова той счита името Ивайло (под въпрос!), но си дава сметка, че дори то да е на „узурпатора“, едва ли е същото, с което той е постигал своите победи.

Категорично срещу обяснението на Срезневски се изказа, доколкото ни е известно, само Цв. Райчевска. Тя го оценява като „нелепа подмяна, вместо етимологически анализ“ и сближава Кордо- с (пра)българското име Курт, а –кувас извежда от тюркското „куб/п“ „светъл, жълт, рус“ и така стига до неговия превод: „Курт-светлият/русият“, приемайки го за царско име (Райчевска 2006, 16–23).

Всъщност, схващането на „кордокувас“ за българска дума, или приемането му за (пра)българско собствено име, са неприемливи. Пахимер посочва само, че не е „елинско“ понятие за „зеленчук“².

Напоследък М. Славова припомни забравеното мнение на първия издател на Пахимеровия текст – Пиер Пусин (1609–1686), че зад загадъч-

¹ Употребената от Пахимер глаголна форма κεκλήμενος (от καλέω) може да се преведе „назоваван, наричан“, но и „поздравяван“ (у М. Войнов и М. Славова: „по (на) име Кордокува“). Това води към извода, че изразът съдържа име, с което неговият носител е бил почитан.

² Пиер Пусин също се е съмнявал тя да е *Mysorum vocabulum*, т.е. българска дума (Славова 2018, 602, бел. 22).

ното Кордокува може да стои гръцката дума за ядливо листно растение – кóρχορος (κόρκορος) (*Corchorus olitorius*) (Славова 2018, 602, бел. 22). Към това тя добави, че въпросният зеленчук е познат през античността и в литературата е синоним на незначителен човек. Така с основание оценява обяснението на И. Срезневски като „емендация“, сиреч подмяна на автентичното Кордокува. Но примерът на П. Пусин е също неудачен, тъй като е гръкоезичен и поради това изглежда съмнително Пахимер да го е привлякъл за синоним на „елинското“ *λάχανον*. А и кóρχορος (κόρκορος) стои фонетично достатъчно далече от *κορδόκουβας*.

Откъде тогава Пахимер е заел тази дума? Известно е, че той проявява „увлечение“ „по класическата култура“ и използва понякога архаични гръцки или латински имена и понятия (Moravcsik 1958, vol. I, 280; Failler 1979, 164–178; ГИБИ 1980, 149; Славова 2018, комент. бел. 14 и 67; Господинов 2018, 621 и сл.). Като познавач на латинския език е логично да допускаме, че думата *cordocivas е с латиноезичен произход.

Всъщност, тя е композит, чиято първа част (*κορδο-*) може да бъде изведена от нарицателното *corruda*, „дива спаржа“. В гръцкия език за нея се използва думата ἄσπαραγός, която преминава и в латинския, като *asparagus* (DAGR 1887, 1149–1150, fig. 1441; PWRE 1896, 1712–1716). Тъждеството на понятието в двата класически езика именно ще да е имал предвид Пахимер, привличайки го – от една страна, за да „скрие“, а – от друга – да загатне за българското име (или прозвище) на бунтовника. Така че, *asparagos/asparagus* е търсеният от XVII век „шифър“ за неговото разгадаване.

Втората съставка в *cordocivas -*κούβας* също е обща в двата древни езика. В нея може да се разпознае думата *cibus*, на което съответства гр. *κίβους*, сиреч „храна, ястие“ (Sophokles 1904, 664). Явно така я възприема и Срезневски, запазвайки я в своето **Вордокуβας*. Ако приемем обаче, че в използваното от Пахимер словосъчетание тя е прилагателно или деепричастие спрямо съществителното *corruda* (=asparagus), тя може да се изведе от глагола: *cubo, cubui, cubitum* „лежа, спя, отивам да спя“. В такъв случай съчетанието е **corruda cubas* и означава „спящ(ият) аспарагус“. Така се нарича остролистата, диворастваща разновидност на аспержата, която се разбужда рано на пролет и тогава е с най-добри хранителни и лечебни качества.

Към това осмисляне отвежда изразът, с който Никифор Григора³ оприличава Лаханā: „издънка от корен, която току що била започнала да расте“ (ρίζας ἐκτέμνειν ἐν τῷ παρόντι τῆς μελλούσης βλάστης) (ГИБИ 1983, 136). С него авторът, който следва отблизо разказа на Пахимер за селския водач, го сравнява с „издънка“ на диворастващо растение. Но във византийската литература думата *ρίζας* (издънка) се употребява и в смисъл

³ К. Господинов допуска той да е разполагал със собствени източници за събитията в България през 1277–1279 г. (Господинов 2018, 648–649).

на „потомък“ (нем. Sprosse) (PWRE 1896, 1711), така че Григора, макар и да не споменава за избрания от Пахимер апелатив, намеква тъкмо за дивата аспержа, като коренище, от което произлиза той, а и неговото име. Към подобно разбиране води и използвания от Мануил Фил поетически израз (241): Ὁ γοῦν Λαχανᾶς (ГИБИ 1980, 145). Думата пред прозвището там е наречие, но то напомня и за съществителното „коляно“ (на човек или растение). По такъв начин се подсказва също, че въпросното лице е било нечий „потомък“. Очевидно двамата византийски автори си служат с метафорични изрази, използвани при описание на „многолюдното (като издънки на храсти) потомство“ на варварски народи (ГИБИ 1960, 57–58)⁴. Това доказва и употребената от Григора глаголна форма παρόντι (от παρ-ονομάζω „давам прозвище, преиначавам дума“). Така че с привличането на думите ρίζας и βλάστης той е заменил Пахимеровото *κορδόκουβας*, акцентирайки, както и М. Фил, върху неговото преносно значение. От тази гледна точка е допустимо самият Пахимер да е влагал в *corruda cubas смисъл на „диворастящ потомък“.

Възможно е наистина той да е избрал латиноезичен еквивалент на гръко-латинската дума „аспарагус“, просто за да демонстрира своите познания по древни езици. Но той посочва изрично, че съчетанието, в което тя влиза, съдържа „името“ (τὸ δ' ὄνομα) на героя на неговия разказ и по тази причина го изписва с инициал. Всъщност, изборът на латинската дума corruda е целяло да го направи трудно за разпознаване. Това е можело да стане само след привличане на нейния гръко-латински еквивалент *asparagos/asparagus*.

По-нататък Пахимер изгражда словесен образ на Кордокува-Лаканà като прост човек, който отначало не се грижи за своето облекло, а скромната му храна се свежда до „хляб и диви зеленчуци (болд. П. Г.)“. За последното използва израза *agríois lahánois*, но в светлината на гореказаното, е твърде вероятно да е имал предвид именно дивия аспарагус (аспержа). След това авторът разказва как свинепасът стигнал до убеждение, че „лесно ще завземе някаква власт“ и говори на своите другари за „явявания на светии, които го подбуждали да се разбунтува и да вземе властта над народа“. И добавя: „хората му повярваха и вече се отнасяха с него по-иначе... И така един ден каза, че е получил знак за действие и веднага ги привлича за свои помощници, които „се надяват“, че начело с него „ще извършат нещо велико“ (ГИБИ 1980, 171–172). Първоначалните му другари-пастири се „разпръсват из страната“, като първата им задача била да „разгласяват името (sic! – П. Г.)

⁴ Срв. с описанието на Георги Пизидийски за аварите като „неблагородни издънки“ или „коренът на издънката“. По-подробно за сравнението на заселените в Империята варварски народи като „корен от издънки“, които растат „под грижите на императорите“ (*gentes barbarae, quae pullulaverunt sub imperatoribus*, срв. ЛИБИ 1958, 255), вж. у: Георгиев 2011, 137–138; Георгиев 2016, 85–86).

на свинепаса, [казвайки] че му бил даден от Бога знак да управлява“. От това става ясно, че между името на бунтовника и двукратно споменатата дума „знак“ има връзка и че необявеното директно негово име е било със стойност на „парола“, която е имала силата да внушава на българите, че опасният бунт е законен и ще завърши успешно. „Областите“, в които бунтовникът навлизал, „се присъединяваха към него и бяха напълно убедени, че ще бъдат добре под негова власт“. Вестта за оглаването от такава личност широко движение „изплаши твърде много Константин, а ...и самия император (Михаил VIII Палеолог – П.Г.)“. Случилото се за тях, пише Пахимер, „би могло да стане естествено само **при много велики хора**“ (болд. П.Г.). Мануил Фил от своя страна определя (редове 281 и 258) Лаханà като *την πολὺν*, сиреч „могъщият“ и „силният бунтовник“ (ГИБИ 1980, 146).

За магнетичната сила на въпросното „име-знак“ разказва Пахимер (II, 30) във връзка с българско начинание, започнало 17 години по-късно (ГИБИ 1980, 186–188). Неговият водач се представял за водача на бунта и бивш български цар от 1278–1279 г. Като такъв, той със сигурност си е присвоил шифрованото име, а може би и титлата на своя кумир и поради това може категорично да са оцени като самозванец (вж. за това ППБЭС, т. II, 1992, 1997). Историците днес го наричат Лъже-Лахана или Псевдо-Ивайло (Андреев, Лазаров, Павлов 1994, 144–245; Божилов 2017, 416, бел. 43), но е по-правилно да бъде определян за Псевдо-Кордокува. Според Пахимер в него „хората виждаха, че той (истинският Кордокува – П.Г.) е жив“. „Великите работи“, които си „фантазирал“ представял за „божествено предназначени“ и обещавал на своите съмишленици „да направи нещо добро“, досущ като този, за когото се представял. И още нещо важно. За тях той „не бил изобищо варварин и скитник“. Думите на Пахимер водят към заключение, че участниците в движенията от 1277–1278, а и от 1294 г., са били убедени, че са ръководени от необикновена личност. Това доказва и посочката на историка, че „персите“, т.е. селджушките турци в Мала Азия, срещу които Псевдо-Курдокува насочил своята армия от зле въоръжени българи и византийци, „се боели от варварина, прославян между тях от някои техни (на селджуките – П.Г.) **прорицатели**“ (ГИБИ 1980, 187). Според Пл. Павлов, славата и респектът на водача от 1294 г. се дължат на спомена за неговия предшественик у татарите, пренесен и сред техните противници в Средна и Мала Азия (Андреев, Лазаров, Павлов 1994, 245). „Транслацията“ на тази слава би могла да се дължи на същинското име на неговия епоним от 1277–1278 г.

Ив. Божилов оценява начинанието на Лаханà като „гражданска война“ против управлението на Константин Асен и счита бунтовника за метежник и узурпатор, овладял трона посредством идеята за Божие покровителство (Божилов 2017, 390). С месианистки порив за завземане на властта свързва действията на „Ивайло“ и Ив. Лазаров, стигайки до заключение, че след

цареубийството той се превърнал в „богоборец“ (Лазаров 2009, 59–72). Успехът на неговото дело се обяснява и с неговата „удивителна харизма и на склонността (а защо не и способността) на българското общество от 13 век да повярва в нея“ (Цанов 2013, 435). Можем да се съгласим със Цанов, че на преден план при взаимовръзката „личност-общество“ излиза личността „заради самата нея“. Роля на ефективен посредник в едно средновековно общество обаче би могло да изиграе тъкмо знаковото име на личността.

Бунтът против установения в страната и санкциониран от Църквата политически ред не е необяснимо в идейно-политически план явление. Ив. Божилов с основание посочва, че овладяването на царската власт от „Ивайло“ може да се оправдае и от гледна точка на византийската политическа доктрина. Тя наистина предвижда *„правото на народа да въстане“*, ако владетелят *„пренебрегва Божия закон и осквернява Божия ред“*. Поради това той *„губи закрилата на Бога и de jure, поради естеството на своята власт може да е свален от трона“* (Караянопулос 1992, 43–44). В името на правото на съпротива може да се стигне до възцаряване на нов владетел, който да е *„истински и законен император, угоден на Бога Вседържателя, потискащ страстите си и живеещ според мярката на Божия закон“*. От гледна точка на тези прогласени от Евсевий Кесарийски още през IV в. постулати, т. нар. Кордокува-Лаханà е имал право да оспори властта на Константин Асен и неговата съпруга, представяйки я за тираническа спрямо народа и *„оскверняваща“* Божия ред. Може би поради това самият Пахимер е склонен в началото на своя разказ да признае българския си герой за инструмент на *„Справедливостта“*. Действията му по овладяване на българския трон обаче историкът, като лоялен византиец, приема за „апостасия“ на варварин, който става пречка за интересите на Империята в България. Това именно трябва да го е подтикнало да скрие същинското име, идеите, както и средствата, с които бунтовникът спечелил царска власт там, а и слава в и извън пределите на своята страна.

Един от утвърдените още през Античността и Средновековието начини за бързо и ефикасно спечелване на широки обществени слоеве в борбата за власт е наистина самозванството. При него претендиращият за нов Божи помазаник си присвоява име на отстранен или убит законен наследник на трона, или на авторитетна личност от историята на страната (ШПБЭС т. II, 1997; Успенский 2000, 173–196; Трендафилов 2019, под печат). Редица прояви на Кордокува-Лаханà позволяват той да бъде окачествен като самозванец от типа на известните примери от късносредновековната история на Русия (Успенский 2000, 174–176 и цит. автори и примери). Подобно на тях той се стреми да е Цар-спасител и Божи помазаник, призван да донесе благоденствие и справедливост сред хората и нов ред в държавата. Като

самозванец изглежда той и от гледна точка на това, че си присвоил знаково за общество и държава „име“. Нашият анализ до тук показва, че Кордокува-Лаханà се считал за „потомък“, най-вероятно на древен, но много популярен и авторитетен герой, чието име може да бъде дешифрирано посредством реконструираното в неговото име нарицателно *asparagus.

То, както се вижда от пръв поглед, съдържа почти без промени, засвидетелстваното във византийските извори (Теофан Изповедник, Патриарх Никифор (ГИБИ 1960, 262, 295) име на основателя на Дунавска България – Аспарух (Ἀσπάρουχ) (преди 680 – около 701), предадено от Анастасий Библиотекар като Asparuch (Moravczik 1958, 75 – 76; Златарски 1970, 176 – 177; Джонов 1977, 16 – 20; Beševliev 1978, 136 – 137; Дуйчев 1982, 101, бел. 91). То се смята за ираноезично по произход (Симеонов 2008, 146 – 157). Най-близка до автентичното му произношение форма е засвидетелствана от арменския историк от VII в. Анани Ширакаци като Aspar-hruc, което още В. Златарски прие за основа на гръкоезичното Ἀσπάρουχ. В домашна среда то претърпяло съществени промени и в Именника на българските князе, създаден вероятно в началото на X в., то е записано като Исперихъ (>Єсперихъ, Єсперерихъ) (Moravczik 1958, 353; Москов 1988, 20 – 21 и 25), а в Българския апокрифен летопис (=БАЛ) от края на XI или началото на XII в. – Испор царь (Иванов 1970, 282, бел. 2; Георгиев 2014а, 56, 65 – 66).

За Георги Пахимер с водещо значение е била формата на името на първия български владетел във византийските източници. Като ерудит и висш служител на Константинополската Патриаршия и Дворец, той е бил запознат със съчиненията на Теофан Изповедник и Патриарх Никифор. От тях именно той ще да е узнал името на основателя на българската държава, което си присвоил убиецът на Константин Асен. Информация за това, с какво име последният се е представял пред своите привърженици обаче, Пахимер, като съвременник, ще да е получил от български информатори⁵. За свои цели обаче той сблизил формата Ἀσπάρουχ с гръко-латинското, а от там и с домашното латинско, понятие за аспержа, за да стигне до нейната замяна с Кордокува и Лаханà.

В България през втората половина на XIII в. обаче името Asparouch е било произнасяно приблизително така, както е засвидетелствано в Именника (Исперихъ кънѣзь) и в БАЛ (Испоръ царь). В графит от манастира при Равна (начало на X в.) то фигурира като Іспоръ или Испоръ (Попконстантинов 1996, 105; Ivanova, Yordanova 2004, 110, 114). В скалния манастир от зрялото или късно средновековие при гр. Ветово, Разградска област то е изписано

⁵ М. Войнов счита, че Пахимер, като „съвременник на събитията“, „грижливо е събирал сведения“ за тях (ГИБИ 1980, 149). Негови информатори биха могли да са българи-поддържници на Йоан III Асен, както и приближени на детронираната царица Мария Кантакузина, а и привърженици на Псевдо-Кордокува през и след 1294 г.

като *Изъпоръ* (Маркос 1987, 127, бел. 65). Както се вижда, народните произношения на името са твърде близки до засвидетелстваното в Именника и БАЛ историческо име. Формата му *Испоръ* царъ изглежда да е фонетичен запис на *Исперихъ къназъ*, а то е почти точен вариант на неговия запис в чуждите източници. Всичко това показва неговият продължителен живот в българското общество през Средновековието, благодарение на запазен исторически спомен за личността на основателя на държавата сред населението в дн. Североизточна България (Симеонов 1977, 287 и сл.). Според нас има известно основание допускането на Стр. Димитров, че в българския Североизток езикът на (пра)българите се е запазил до времето на написване на БАЛ и дори, че нейният автор може да е представител на това тюркоезично малцинство (Dimitrov 1993, 87 sqq.). Въпрос е наистина дали това население е било пряк наследник на Аспаруховите българи или по-скоро на онези „кумани, които се нарекоха българи“, за които споменава самият автор на анонимната летопис (Тъпкова-Заимова 2003, 51). Важното в случая е, че в Североизточна България, а и в Дунавската равнина, през XII – XIII в., е имало носители на историческа памет за далечните времена на създаване на държавата. Изглежда възможно те да са изговаряли името *Исперих* като засвидетелстваната през XX в. в съседното на гр. Ветово село Кривня устна форма – *Спърул* (Добрев, Й. 1957, 426).

С присвояването на популярно и авторитетно в българската историческа памет име, водачът на бунта от 1277 – 1278 г. се е афиширал за владетел, призван да даде ново начало на създадената през 680 – 681 г. държава. Указание за това е твърдението на Пахимер, че по пътя си към Търново Лаханà бил „*провъзгласяван за владетел и цар*“ (*ἄρχων καὶ βασιλεὺς*). Двойствената титла може да бъде обяснена по различен начин, но задължително трябва да се има предвид, че тя е от времето, когато неговите последователи са го припознали за „*потомък*“ на *Исперих/Аспарух*. В БАЛ неговото име е придружено с титлата царъ, докато в Именника *Исперихъ* е само *къназъ*. Освен това, в последната форма на неговото собствено име фигурира съставка, реципрочна на титлата *гех, regus*. Това затвърждава впечатлението, че тъкмо Именникът от X век е източникът, който поддържниците на т. нар. Кордòкува-Лаханà, или самият той, са използвали, за да формулират неговото име и титла като претендент за трона в Търново. Не може да се изключва обаче и ролята на БАЛ за това, така че не можем да сме сигурни как точно е било произнасяно името, с което той е бил възвеличаван. Все пак, макар и предпазливо, можем да допуснем, че съчетанието *Исперихъ* царъ изглежда да е прототипът, който Пахимер е имал предвид като предава неговата тогавашна титла с двойственото *ἄρχων καὶ βασιλεὺς*. Така че са налице основания посочените два домашни източника да са били историческите документи, които са били използвани при обявяването и утвърждаването на знаковото име на бунтовника по пътя към царския трон.

С неговото възприемане той се е провъзгласил за „потомък“ на живелия близо шест столетия по-рано основател на българската държава. Трябва ли тогава да считаме, че „новият Исперих (Испор цар)“ е самозванец?

Авторът на БАЛ представя Испор цар за носител на власт с божествен произход и го изтъква за „родоначалник“ на българските владетели чак до времето на цар Петър I (927–969) и Самуил (997–1014) (**Каймакамова 2004**, 434; **Георгиев 2015**, 195–197). Така той доказва, че „сред българите е бил запазен сравнително ясен спомен за създателя на тяхната държава, който е заложен и в „Именника на българските князе“ (**Биялски 1999**, 24–25; **Николов 2004**, 449). Със своя избор на точно това българско историческо име бунтовникът е легитимирал своя поход против властта на Константин Асен като акт на възстановяване на българската държавност от времената на нейното създаване. Така той се явявал пред българското общество не само като „нов Испор/Аспарух“, а и като носител на идеята за същинско „обновление“ на царската власт. Според Ив. Биялски това явление е характерно за представата на затворена племенна общност като българската от времето на създаването на „Именника“. Там именно нейният родоначалник „е представен в образа на вечно завръщащия се културен герой, победител на хаоса и творец на света“ (**Биялски 1999**, 24). От тази гледна точка възроденият през втората половина на XIII в. чрез идеята за ново начало на Дунавска България – Исперих княз, вече не е племенен вожд-езичник, а християнски владетел, представител на Новия Израил (срв. **Биялски 2005**, 20). Като призван „от светиите“ „*потомък*“ на Испор/Аспарух, аскетът-бунтовник е живеел с мисията да възроди държавата като част от християнското свещено царство, въпреки че посочил за свой пример и епоним владетел-езичник, а не християнски владетел (вж. за това у **Степанов 2003**, 30 и сл.). Несъмнено актуален пример за анахронично усвояване на исторически имена е изиграл този на първите Асеневци, които, както знаем, се афишират при своята „обнова“ на Българското царство за наследници на законната власт на поименно посочените царе Петър (927–969) и Самуил (997–1014) (последно у **Каймакамова 2016**, 61–69). Следващото поколение царе в лицето на Борил (1211–1218) пък сочи за свои предтечи тримата братя „Асеневци“, докато неговият приемник Иван II Асен (1218–1241) изтъква за родоначалник на утвърдената нова династия само своя баща – Асен I. Към това се придържат и наследниците на търновския престол през XIII и XIV в., като приемат името „Асен“ за свое гентилно, назависимо дали са кръвно свързани с Асеневци.

Такъв е случаят с Константин Асен. Неговият убиец и фактически приемник на трона – т. нар. Кордокува-Лаханà, повел борба против легитимността на изпразнилата се откъм реална стойност династична линия. В този смисъл е напълно резонно той да възприеме името на Исперих/Аспарух от далечния VII век, в противовес на онези „Асеневци“, които от негова гледна

точка са изпразнили от съдържание българската държава, която създал неговият патрон.

Представянето от Мануил Фил и Никифор Григора, а и от самия Георги Пахимер, на приелия неговото „име“ като „потомък“, иде да покаже, че новият обновител на държавата се е афиширал за „новият Исперих/Испор“ (Аспарух). Ето защо той не би следвало да се таксува от нас като същински самозванец. Той, по-скоро, е пореден пример на произлязъл от обществените низини, герой, който търси (и донякъде получава!) легитимация на своите аспирации да управлява държавата в името на нейната собствена традиция (Степанов 2003, 31). Особено ако го наредим до всички владетели, които се позовават на историческа връзка чрез припознаване на име на законни царе. Това ни позволява да приемем, че идеята му за държавно обновление и обществена справедливост е възникнала най-вероятно под въздействие на широко разпространените във византийската и българската историко-апокалиптична литература и сказания за „идеалния цар“. В този смисъл той може да се окачестви като *Isperrich/Asparuch redivivus*.

Подобен пример можем да съзрем в документирания през XI–XII в. спомен за българската династична традиция от IX–X в. Такъв е случаят със „Самуил, последният от българската династия“, когото Анна Комнина сочи (VII, 3 и XII, 9) именно за последния спрямо нейното време от „потомци(те)“ на владетел с екзотично име, а именно „цар Мокрос“ (ГИБИ 1971, 63, 121). Зад този от пръв поглед аисторичен пример проф. Ив. Дуйчев разкри личността на действителен основател на българска владетелска династия от края на VIII век – хан Крум (след 796–814) (Дуйчев 1972b, 186–189, вж. за това още у Георгиев 2014b, 48 и сл.).

Прозвището „новият Исперих/Испор“ на претендента „потомък“ обаче изглежда не било възприето от управляващите в Търново. Пахимер изрично посочва, че допускането му в столицата и възкачването му на царския трон е станало в резултат на политически компромис с царицата и верните на нея и на законния престолонаследник, багренородния малолетен цар Михаил боляри. В този смисъл той не би могъл да бъде приет за цар под името „Аспарух Втори“. Възприетото при неговата коронация официално име би трябвало да е било еднакво или близко, а от там и равностойно, на обичайните за управляващата династия лични имена. Но това, както ще видим, не изключва възможността „потомъкът на Исперих/Испор цар“ да е запазил самозваното си прозвище (*cognomen*) в своята пълна титулатура.

С какво лично име е бил коронован за цар Кордокува-Лаканà? Ако съдим от свидетелството на Свърлижката приписка, че в Търново между 1 септември 1278 и 31 август 1279 г. е имало цар на име Ивмилъ, би трябвало да приемем становището на повечето историци, че той е бил интронизиран с него. В това по принцип няма нищо необичайно. То трябва да е било възприето при неговата коронация, в резултат на компромиса със царицата

и столичната аристокрация. За тях това е било условие, че е съгласен да стане съвладетел на Михаил и неговата майка. Пахимер не отбелязва нищо за това, но мълчанието му е разбираемо: иначе той е трябвало да признае легитимността на коронацията, а и да разкрие „царственото“ име на Лаханà.

Но, както знаем, отдаването на царското име **Ивмилъ** на него се оспорва. Най-силният аргумент, че негов носител е Йоан III Асен е хронологията на събитията през 1278/9 г. (**Господинов 2018**, 629 – 638 и 653). Но съгласно нея Йоан III Асен е бил на царския трон в Търново „за кратко време“, между пролетта и есента на 1279 г. Преди това в Търново са управлявали Михаил III Асен и „самозваният“ Исперих. Възможността името **Ивмилъ** да е на Йоан III Асен е при всички случаи доста под 50 %, тъй като е валидна само за времето между края на март и края на август 1279 г. И то при условие, че Воисил Граматик си е позволил да назове с това име императорския зет.

Според нас, началната дата на царуване на Йоан III Асен следва да бъде отместена едва към края на пролетта или началото на лятото по следните съображения. Разказът на Пахимер (VI, 7 и особено VI, 8) проследява хода на събитията точно по това време. В края на гл. VI, 7 той констатира: „*Лаханà прочие беше обкръжен⁶ от многочислените войски на Асен*“, т. е. тези, които императорът дал в разпореждане на своя зет, за да застави търновските боляри да го признаят за свой цар. Следва посочка, че „*работите* (по изпълнение на тази цел – П. Г.) *се протакаха и не можехме да се надяваме на друго спасение..., освен на надеждата да се спасим от [самия] варварин*“. Нататък историкът пояснява, че това се осъществило след „*излизането на самия варварин*“ от Търново, за да даде отпор на нахлулите, най-вероятно в българския Североизток, татари. А това едва ли е станало преди месец април. Едва тогава, след поне няколко седмична ангажираност във военната кампания и след стигнали до Търново и Адрианопол „*слухове*“ (sic!), че новият съпруг на царица Мария бил победен, настъпило време „*търновци*“ да намерят „*удобен случай*“ (sic!) да предадат царицата и нейния син „*на хората на императора*“. След като това станало, те били отведени при него, докато бил все още в Адрианопол. За тази поредица от събития е било нужно поне около месец време, така че следва да ги разположим през месец май⁷. Едва тогава, изтъква Пахимер, „*Асен и Ирина, след*

⁶ Под „*обкръжен*“ авторът има предвид не обсада на столицата, а на „царството“ на Лаханà, както впрочем трябва да се приема и указанието на Воисил Граматик, че „*гръцките войски стояха под Търново*“.

⁷ К. Господинов отнася тези събития и информации за тях между март и май 1279 г., като за важен репер приема основателно срокът на повторното пребиваване на императора в Адрианопол, траяло между началото на март и преди 6 август с.г. (**Ников 1922**, 73 и сл.; **Господинов 2018**, 637 и 641). Но това е недостатъчно да се приеме влизането на Йоан III Асен в Търново между март и май, тъй като предаването на царица Мария е било извършено докато Михаил VIII е бил все още в Адрианопол. А това трябва да е станало едва през месец

*като императорът пристигна в Константинопол (sic!), влязоха безпрепятствено в Търново*⁴. Пояснението на историка отмества влизането на новата царска двойка в българската столица поне с около седмица, може би в края на май или по-сигурно – в началото на юни. Още повече, че техният *adventus* е бил извършен последователно: пръв влязъл Йоан, а след това и неговата съпруга. Едва тогава двамата заедно били „*приветствани като царе*“. Тези думи на Пахимер се отнасят явно за акта на тяхната коронация. А тя е изисквала подготовка, поне от около седмица. Така че византийските протежета са били короновани ориентировъчно през първата половина на юни. Едва тогава трябва да е стигнала новината за това и в далечния град Свърлиг.

Воисил Граматик обаче с нищо не намеква, че Иваил е току що интронизиран цар в Търново.

В случай, че това, все пак, е бил Йоан III Асен, трябва да приемем, че свърлижкият свещеник е завършил своя препис на евангелието едва към месец юни на септемврийската 1278/9 г. Този срок, колкото и приблизителна да е неговата точност, намалява още възможността авторът на приписката да е посочил за Търновски цар византийското протеже, както иска да покаже К. Господинов.

Другата възможност, а именно да е имал предвид легитимирания под името Иваил цар бунтовник, е определено по-вероятна и по-голяма и поради това – по-приемлива.

Важен ориентир за датата на изготвяне на приписката, а с това и на крайната дата на извършения от Воисил Граматик препис на евангелието, е записаното там съобщение, че това е станало, когато „*под Търново*“, т.е. в страната, но извън нейната столица, „*стояли гърците*“. Историците са единодушни, че става въпрос за войските на Михаил VIII, но, с оглед на цитирания по-горе пасаж, трябва да се уточни, че свърлижкият поп говори за войските, които са били дадени в разпореждане „*на Асен*“, т.е. на зетя на Михаил VIII, в качеството му на претендент за българския трон. С други думи, през пролетните месеци на 1279 г. Остава да приемем тогава, че и от тази гледна точка приписката е изготвена малко преди или непосредствено след „излизането“ на Лаханà от Търново за война против татарите.

Съобщението на Воисил Граматик, че тогава около столицата са се намирили византийски войски трябва да се приеме за негов опит лаконично да предаде драматизма на военно-политическата ситуация в страната. От една страна на престола е коронован отпреди около година български (народен) цар, а от друга, срещу него са чужди войски, които водят със себе си протеже на „гърцки“ владетел. Това следва да е била причината, която е накарала

май и преди неговият план за влизане на Йоан III Асен и неговата дъщеря в Търново да е бил изпълнен.

българския граматик да спести споменаването на царицата или нейния син като съвладетели на **Иваний** царь.

Освен това, името **Иваний** наподобява, но не съвпада с традиционното за Асеновци царско лично име, каквото е получил синът на Мицо още преди своето бракосъчетание с императорската дъщеря Ирина. Пахимер изрично акцентира на това колко много е държал Михаил VIII на неговото именуване като Асеневец: „Промени и именуването му по името на дядо му Асен, като пред цялата му многобройна свита **тържествено обявяваше името, предвиждайки дори наказание за тези, които не го наричат така, когато го споменават по някаква причина**“ (Славова 2018, 609)⁸. Очевидно става въпрос за именуване, което се реконструира като „Йоан III Асен“. С него той е бил приет от търновската аристокрация в края на пролетта на 1279 г. Малко вероятно е по същото време Воисил Граматик да отрази възцаряването на внука на Иван II Асен само като **Иваний** царь, отбелязвайки при това, (явно неслучайно) наличие на „гръцки войски“ в страната.

Използваната от автора на приписката форма на царското име подхожда повече за дотогавашния бунтовник. Едностранчиво е да се приема обаче, че то е народно и „принадлежи към източнославянската именна традиция“ (Йорданов 2016, 248–264). Ако останем верни на автентичния му запис в Свърлижките листове, то изглежда да е по-скоро продукт на библейската и църковна именна традиция. Най-важният довод за това е указанието, че е име на търновски цар и следователно е официално. В този смисъл изтъкваната неведнъж негова близост до името на пророк Иоил (Ιωήλ) (Йорданов 2016, 263–264, бел. 135 и цит. там автори) запазва своето значение. Пророкът, макар и да е живял в IX в. пр. Хр., е за християнската Църква автор на пророчество за „новия Израил“, т.е. за самата нея и по тази причина е признат за нейн светец (Жития 1991, 526–527). „Книгата на пророк Иоил“ е била позната на образованите хора в страната и със сигурност е била известна и на знаещия Божиите „предсказания“ бунтовник. Нейни текстове са звучали актуално на измъчения от неурожаи, глад, парична инфлация и татарски набези народ. В тях се пророкува за близък край на страданията на народа на Израил в близък „ден Господен“. Пророкът моли Бог „да се смили над народа Си“ (2: 1 и 17) и предсказва на Богоизбрания народ: „И дошлият от Север [народ] (sic!) ще махна от вас и ще го изгоня в безводни и пусти земи...“ (2:20).

Близостта в идеите на бунтовника с предсказанията на пророк Иоил е налице. От гледна точка на събитията в България през 1277 г. думите на пророка звучат толкова адекватно на ситуацията, че той може да е бил приет за патрон на победителя над идващите от север татари, обещаващият на „своя

⁸ Това, с оглед на гореказаното, може да се обясни с намерението на императора да възстанови прекъснатата от Лаханà – Испор/Аспарух династична линия на Асеновци.

народ“ благоденствие и справедливост обновител на царството. Намек за това е може би и сходството на неговото царско лично име с пророческото.

По-вероятно е обаче царското по характер име Иваил да е плод на политическия компромис, който дотогавашния бунтовник е трябвало да постигне с лоялната на Асеневици аристокрация и самата царица. То е много близко по звучене до традиционното лично име Йоан за редица търновски царе след Калоян (**Лазаров 1999**, 90 – 98; **Пириватрић 2009**, 322, бел. 36)⁹. Заедно с това се различава от него и изглежда да е негова съзнателна модификация в духа на библейска или блискоизточна християнска именна традиция. Това се вижда от краесловния суфикс -ил, чийто старозаветен и новозаветен характер не би следвало да буди съмнения.

Тези две противоположни по характер съображения изглежда са довели до формиране на уникално царско име за стигналия до трона народен водач. Първата му част – Ива-, може да се оцени като народното произношение на официалното и типично за Асеневици име – Йоан (=Иван). Окончанието -ил в разглежданото царско име би могло да се обясни и с това, че посредством него името придобивало структура и съзвучие с името на сина на Мария Кантакузина, багренородният цар Михаил Асен. Това изглежда да е съзнателно търсено сходство, което е изтъквало, че техният съвладетел е приемал характерно за Асеневици лично име – Йоан, но в български изговор – Иван.

Не бива да изключваме и вероятността прототип на царското име да е била именната форма „Ива“. Тя е засвидетелствана през V в. като собствено на епископа на Едеса и виден деец на тамошната школа – Ива (Хиба), който бил последовател на Афраат (Иаков Нисибийски) и Ефрем Сирийски (**Пигулевская 1979**, 14, 58, 141). Неговото име е сирийско и без теофорен суфикс (вж. за това **Шиваров 1992**, 175).

Всички тези съображения водят към заключение, че възцарялият се през ранната пролет на 1278 г. бунтовник, самообявилият се за „новият Исперих/Аспарух“, да е бил коронован под личното име **Иваил Първи**.

Това намира известна опора в нумизматични данни. В изследванията на К. Дочев върху монетите на Константин Асен са разграничени шест типа (**Дочев 1992**, 72 – 75, табл. XXVI и XXVII; **Дочев 2009**, 59 – 84). Последният от тях е напълно различен от останалите и с оглед на най-късната си датировка се свързва с последните години от управлението на Константин Асен, евентуално след 1272/1273 г., когато той короновал за съвладетел своя невръстен син Михаил (**Божилов 1985**, 118). Още повече, че изборът на серафим като небесна сила-пазител на трона Господен, на тези монети може да се приеме за инвокация към Архангел Михаил, като покровител на престолонаследника. Но Дочев поставя за горна граница на сечене на тези монети 1280/1285 г. и така допуска негласно тяхното издаване и след смъртта на Константин

⁹ Срв. със царското име Борил.

Асен, включително и при съвместното управление на неговия син Михаил с Лаханà, сиреч Иваил I, който може лесно и обосновано да е припознал образа на Серафима за свой патрон-покровител.

По-сигурна следа от управлението на Иваил I в Търново е съхранена в т. нар. Поменници. В Погановския поменник след Константин Асен е записан Симеѡна црл, но в Боянския и Зографски там стои името Шемгонъ (Шегмонъ). В първия от тях то е редом с това на Симеон (Билярски 1991, 64). Несъмнено тук става дума за един и същи владетел, посочен под различни имена. Ив. Билярски признава Шемгонъ (Шегмонъ) за „странно“ име и не разисква върху неговия произход и същност. Ако приемем за изходна формата „Шемгон“, не е трудно да се убедим, че в нейната основа стои библейското име на Ноевия син Сем (=Шем) (Мифы, т. 2, 1986, 436). То се извежда от семитската дума šem, която означава едновременно „Име“ и „Слава“, тъй като потомците на първородния Ноев син е трябвало да прославят най-много Името божие. Старозаветната екзегеза приема, че именно потомците на Сем (Шем) съхранявали изначално учението за вярата, както и паметта за благочестивите предци (ШПБЭС, т. II, 2063). Такава е задачата и на „поменниците“ като кодекси с имена на дейци на българската средновековна държава и църква. В такъв случай изглежда донякъде разбираемо, че един от царете там е записан с име, което съдържа това на библейския праотец Сем/Шем, като включва и съставката –гонъ. Тя изглежда да е с гръкоезичен произход (от γονή) и следователно носи значение на „потомство“ или „поколение“. Така че вложеният в енигматичното Шемгонъ (след метатеза – Шегмонъ) смисъл е „потомъкът на Шем (=Сим)“. Произношението на името в това съчетание издава неговата сирийска или изобщо семитска, езикова принадлежност. Осмислянето му в два от запазените поменници посредством името „Симеон“, затвърждава тази констатация, тъй като в сирийската литература и църковна история има достатъчно примери на изписване и произношение на това име като „Шемон“ (Пигулевская 1979, 216–217, 220).

Фактът, че български книжовници са поставили в Поменниците въпросните именни форми за цар непосредствено след името Константин Асен, показва, че те отразяват официалното име на негов пряк приемник на Търновския престол. А такъв е именно т. нар. Кордокува-Лаханà, за когото установихме, че се е възцарил с личното име Иваил. Характеризирането му от византийските автори като „диворастящ потомък“ (у Мануил Фил със γοῦν) показва, че под Шемгон/Шегмон, сиреч „потомъкът на Шем“, се крие тъкмо коронованият в Търново бунтовник. В такъв случай пълното негово царско име може да се реконструира като **Иваил I Шемгон**. Крайната негова съставка изглежда да е използвана от анонимния български автор вместо негово родово или династично название и тя изглежда се явява на мястото на неполучилото признание и в официалните български среди негово самозвано име Испор/Исперих/Аспарух.

Въпросът тук е каква би могла да е връзката на съчетанието *Шем гонъ, сиреч „потомъкът на Сем (=Симеон)“ с българската владетелска номенклатура и в частност с Ивайл I? Ключ към отговор на този труден въпрос предлага известното описание на Анна Комнина за разположеното край българската столица от края на VIII и IX в. Плискоба (=Плиска) място, което тя нарича „*врѣх на някой си Симеон*“ (ἀκρολοφίαν τινὰ τὴν Συμεῶνος), известно на „местните жители“ още като „*Булевтирион на скитите*“, т. е. Скитско съвещалище (ГИБИ 1972, 61). Контекстът на съобщението показва, че там се намирили знакови реликви на завоюваното от Византия в края на X в. и началото на XI в. българско царство. Това именно ни позволи да го отъждествим с култовото средище Мадара и по-специално с разположените върху и в подножието на тамошните скали строежи и на първо място – изсеченият на тях релеф на конник (Георгиев 2014b, 513 – 529). Той представя победоносен владетел-ловец, в който съвременниците са разпознавали най-вероятно образа на родоначалника на българската династия (според Р. Рашев – владетел-герой от епоса), а самата височина, като реплика на т. нар. „*планина на Сим*“¹⁰. То, съгласно една от традициите на тяхното разпознаване като библейски народ от При- и Закавказието в Анонимния римски хронограф от 334 г., а именно Liber generationis II, ги идентифицира като потомци на Сим/Сем (Шем), по-точно с неговия син – Ziezi (ЛИБИ 1958, 82; Бурмов 1968a и b, 44 – 45 и 50 – 51 и цит. там литература). Ако съдим от това, че въпросният ръкопис (Vindobonensis b) е отпреди 539 г., можем да приемем, че тази представа е много стара и най-вероятно се отнася за дошлите от изток и по-точно от Северното Прикавказие българи, заселени в Карпатския басейн още по време на установяването там на хуните на Атила (=Авитохол в Именника)¹¹. Ако съдим от посочените по горе Поменници, името на първородния Ноев син е било произнасяно като „Симеон/Шимеон“. Налага се да приемем тогава, че документираната още през V – VI в., но и в края на XI или началото на XII в., версия за родоначалника на българите е стигнала и до XIII – XIV в., може би в книжовни среди на Търновското царство, като „потомък на Сем/Шем (=Симеон)“. Такъв за тях трябва да е бил и създателят на Дунавска България – Исперих/Аспарух (Испор цар). Това обяснява защо скритият носител на това име, детронаторът на Константин Асен, е бил записан в Поменниците като „*потомък*“ на „*Шемовото коляно*“. Несъмнено е за нас, че самоопределянето му като „нов Испор“, т. е. продъл-

¹⁰ Съседното от запад Шуменско плато пък получило, също през ранното средновековие, също име, свързано с Потопа, а именно Масис, ако съдим от използваното от ал-Идриси за него и за намиращия се на него град и река наименование Масийунус (=върхът Масис). Срв. Георгиев 2020, под печат.

¹¹ В по-късната традиция Дунавските българи, както и славяните, са считани да потомци на Иафет (Яфет). Срв. Божилков 2008, 513 – 514.

жител на делото на Исперих/Испор цар е било известно и на техния анонимен автор или автори. За разлика от византийските историци и хронисти те са записали неговото кратко и драматично царуване не на Ивайл I Исперих/Испор, а на Шемгона цар (Симеонна цар), сиреч „Потомъкът на Сем/Шем“, изтъквайки на преден план неговата доктрина за същинско обновление на древното Българско царство, което води началото си от библейски времена. С това анонимните Търновски аналитисти de facto са продължители, но не на традицията на Именника, а тази на апокрифните летописци от XI и XII век. Материален, а и идеен, ориентир за това генеалогично сказание у нас е бил, според нас, самият Мадарски релеф, който е бил познат на народ и аристокрацията не просто не само като артефакт, но и като изражение на древното българско сказание, в което се преплитат редица събития от средновековната история на Дунавска България.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Андреев 1980: Й. Андреев. Въстанието на Ивайло – изследвания и проблеми. – В: Трудове на Великотърновския университет, т. XVII, 3. Велико Търново, 1979 – 1980, 7 – 30./Y. Andreev. Vastanieto na Ivaylo – izsledvania i problemi. – V: Trudove na Velikotarnovskia universitet, t. XVII, 3. Veliko Tarnovo, 1979 – 1980, 7 – 30.

Андреев 1988: Й. Андреев. Българските ханове и царе VII – XIV век. Историко-хронологически справочник. София, 1988./Y. Andreev. Balgarskite hanove i tsare VII – XIV vek. aIstori kohronologicheski spravochnik. Sofia, 1988.

Андреев 1999: Й. Андреев. История на Второто българско царство. Курс лекции. Велико Търново, 1999./Y. Andreev. Istoria na Vtoroto balgarsko tsarstvo. Kurs lektsii. Veliko Tarnovo, 1999.

Андреев, Лазаров, Павлов 1994: Й. Андреев, Ив. Лазаров, Пл. Павлов. Кой кой е в средновековна България. Второ доп. изд. София, 1994./Y. Andreev, Iv. Lazarov, Pl. Pavlov. Koy koy e v srednovekovna Bulgaria. Vtoro dop. izd. Sofia, 1994.

Биярски 1991: Ив. Биярски. Погановският поменник. – ГСУ ЦСВП, 84 – 85 (4), 1990 – 1991, 53 – 77./Iv. Bilyarski. Poganovskiyat pomennik. – GSU TsSVP, 84 – 85 (4), 1990 – 1991, 53 – 77.

Биярски 1999: Ив. Биярски. Време и вечност в Именника на българските ханове. – В: Средновековни Балкани. Политика, религия, култура. София, 1999, 19 – 27./Iv. Bilyarski. Vreme i vechnost v Imennika na balgarskite hanove. – V: Srednovekaovni Balkani. Politika, religia, kultura. Sofia, 1999, 19 – 27.

Биярски 2005: Ив. Биярски. От мифа к истории или от степи к Израилю. – ЗРВИ, XLII, 2005, 7 – 22./Iv. Bilyarski. Ot mifa k istorii ili ot stepi k Izrailyu. – ZRVI, XLII, 2005, 7 – 22.

Божилев 1985: Ив. Божилев. Фамилията на Асенеци. Генеалогия и просопография. София, 1985./Iv. Bozhilov. Familiyata na Asenetsi. Genealogia i prosopografia. Sofia, 1985.

Божилев 1995: Ив. Божилев. Асеневици: Renovatio Imperii Bulgarorum et Graecorum. – В: Ив. Божилев. Седем етюдa по средновековна история. София, 1995, 131 – 215./Iv. Bozhilov. Asenevtsi: Renovatio Imperii Bulgarorum et Graecorum. – V: Iv. Bozhilov. Sedem etyuda po srednovekovna istoria. Sofia, 1995, 131 – 215.

Божилев 2008: Ив. Божилев. Византийският свят. София, 2008./Iv. Bozhilov. Vizantiyskiyat svyat. Sofia, 2008.

Божилев 2017: Ив. Божилев. История на средновековна България, т. II. София, 2017./Iv. Bozhilov. Istoria na srednovekovna Bulgaria, t. II. Sofia, 2017.

Бурмов 1968a: Ал. Бурмов. Към въпроса за произхода на прабългарите. – В: Ал. Бурмов. Избрани произведения, т. I. София 1968, 19 – 49./Al. Burmov. Kam varpasa za proizhoda na prabalgarite. – V: Al. Burmov. Izbrani proizvedenia, t. I. Sofia 1968, 19 – 49.

Бурмов 1968b: Ал. Бурмов. Въпроси из историята на прабългарите. – В: Ал. Бурмов. Избрани произведения, т. I. София, 1968, 50 – 76./Al. Burmov. Vaprosi iz istoriyata na prabalgarite. – V: Al. Burmov. Izbrani proizvedenia, t. I. Sofia, 1968, 50 – 76.

Георгиев 2011: П. Георгиев. Gothi qui est sclavi през българското Средновековие. – В: Готите, кн. III. София, 2011, 133 – 143./P. Georgiev. Gothi qui est sclavi prez balgarskoto Srednovekovie. – V: Gotite, kn. III. Sofia, 2011, 133 – 143.

Георгиев 2014a: П. Георгиев. Царете Арев, Тургий, печенежкото нашествие и краят на Българския апокрифен летопис. – В: Историкии 7. Шумен, 2014, 48 – 66. /P. Georgiev. Tsarete Arev, Turgiy, pechenezhkoto nashestvie i krayat na Balgarskia apokrifin letopis. – V: Istorikii 7. Shumen, 2014, 48 – 66.

Георгиев 2014b: П. Георгиев. „Симеоновият връх“ край Плиска и неговата идентичност с Мадара-Мундрага. – В: България в световното културно наследство. Материали от III Национална конференция „Пътуване към България“. Шумен, 2014, 513 – 529./P. Georgiev. „Simeonoviyat vrah“ kray Pliska i negovata identichnost s Madara-Mundraga. – V: Bulgaria v svetovnoto kulturno nasledstvo. Materiali ot III Natsionalna konferentsia „Patuvane kam Bulgaria“. Shumen, 2014, 513 – 529.

Георгиев 2015: П. Георгиев. Името на Самуил в надписа от 992/993 г. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 11, 2015, 183 – 201./P. Georgiev. Imeto na Samuil v nadpisa ot 992/993 g. – Numizmatika, sfragistika i epigrafika, 11, 2015, 183 – 201.

Георгиев 2016: П. Георгиев. Походът на Константин IV към Дунав през 680 г. Проблеми на интерпретацията. – Във: Военни експедиции, въоръжение и снаряжение (античност и средновековие) (=AMV X-1). Варна, 2016, 79 – 94. /P. Georgiev. Pohodat na Konstantin IV kam Dunav prez 680 g. Problemi na

interpretatsiyata. – Vav: Voenni ekspeditsii, vaorazhenie i snaryazhenie (antichnost i srednevekovie) (=AMV X – 1). Varna, 2016, 79 – 94.

Георгиев 2020: П. Георгиев. Надписът ОСТРОБОГОИН като извор за средновековната история на Шумен. – В: In honorem professoris Ivani Yordanov. Шумен, 2020, под печат./P. Georgiev. Nadpisat OSTROBOGOIN като izvor za srednevekovnata istoria na Shumen. – V: In honorem professoris Ivani Yordanov. Shumen, 2020, под печат.

ГИБИ 1958: Гръцки извори за българската история т. II. Под ред. на Ив. Дуйчев, Г. Цанкова-Петкова, В. Тъпкова-Займова, Л. Йончев, П. Тивчев. София, 1958./Gratski izvori za balgarskata istoria t. II. Pod red. na Iv. Duychev, G. Tsankova-Petkova, V. Tapkova-Zaimova, L. Yonchev, P. Tivchev. Sofia, 1958.

ГИБИ 1960: Гръцки извори за българската история, т. III. Съст. и ред. Ив. Дуйчев, Г. Цанкова-Петкова, В. Тъпкова-Займова, Л. Йончев, П. Тивчев. София, 1960./Gratski izvori za balgarskata istoria, t. III. Sast. i red. Iv. Duychev, G. Tsankova-Petkova, V. Tapkova-Zaimova, L. Yonchev, P. Tivchev. Sofia, 1960.

ГИБИ 1972: Гръцки извори за българската история, т. VIII. Съст. М. Войнов. Под ред. на М. Войнов, В. Тъпкова-Займова, Л. Йончев. София, 1972./Gratski izvori za balgarskata istoria, t. VIII. Sast. M. Voynov. Pod red. na M. Voynov, V. Tapkova-Zaimova, L. Yonchev. Sofia, 1972.

ГИБИ 1980: Гръцки извори за българската история, т. X. Съст. и ред. М. Войнов, Тъпкова-Займова, Л. Йончев. София, 1980 (по изд. на I. Beckerus. Bonnae, 1835)./Gratski izvori za balgarskata istoria, t. X. Sast. i red. M. Voynov, V. Tapkonva-Zaimova, L. Yonchev. Sofia, 1980 (po izd. na I. Beckerus. Bonnae, 1835).

ГИБИ 1983: Гръцки извори за българската история, т. XI. Съст. и ред. М. Войнов, В. Тъпкова-Займова, Л. Йончев. София, 1983./Gratski izvori za balgarskata istoria, t. XI. Sast. i red. M. Voynov, V. Tapkova-Zaimova, L. Yonchev. Sofia, 1983.

Господинов 2005: К.Г. Господинов. Свърлижката приписка като исторически извор. – Исторически преглед, 2005, 3 – 4, 151 – 175./K. G. Gospodinov. Svarlizhkata pripiska като istoricheski izvor. – Istoricheski pregled, 2005, 3 – 4, 151 – 175.

Господинов 2018: К. Господинов. Георги Пахимер, Пиер Пусин и хронологията на събитията в България през 1277 – 1279 г. – В: Българско царство. Сборник в чест на 60-годишнината на доц. д-р Георги Н. Николов. София, 2018, 621 – 653. /K. Gospodinov. Georgi Pahimer, Pier Pusin i hronologiyata na sabitiyata v Bulgaria през 1277 – 1279 g. – V: Balgarsko tsarstvo. Sbornik v chest na 60-godishninata na dots. d-r Georgi N. Nikolov. Sofia, 2018, 621 – 653.

Джонов 1977: Б. Джонов. За имената на първобългарските ханове. – Филология, 1977, 1, 7 – 20./B. Dzhonov. Za imenata na parvobalgarskite hanove. – Filologia, 1977, 1, 7 – 20.

Добрев 1957: Й. Добрев. Опис на собствените имена в с. Кривня, Разградско. – ИИБЕ, V, 1957./Y. Dobrev. Opis na sobstvenite imena v s. Krivnya, Razgradsko. – ИБЕ, V, 1957.

Дочев 1992: К. Дочев. Монети и парично обръщение в Търново XII – XIV в. В. Търново, 1992./К. Dochev. Moneti i parichno obrashtenie v Tarnovo XII – XIV v. V. Tarnovo, 1992.

Дочев 2009: К. Дочев. Каталог на българските средновековни монети XIII – XIV век. Типове, варианти, цени. В. Търново, 2009./К. Dochev. Katalog na balgarskite srednovekovni moneti XIII – XIV vek. Tipove, varianti, tseni. V. Tarnovo, 2009.

Дуйчев 1972а: Ив. Дуйчев. Най-ранни връзки между първобългари и славяни. – В: Ив. Дуйчев. Българско средновековие, т. I. София, 1972, 87 – 103./Ив. Duychev. Nay-ranni vrazki mezhdur parvobalgari i slavyani. – V: Iv. Duychev. Balgarsko srednovekovie, t. I. Sofia, 1972, 87 – 103.

Дуйчев 1972б: Ив. Дуйчев. Същинското значение на името Μόκρος у Анна Комнина. – В: Българско средновековие. София, 1972, 161 – 202./Ив. Duychev. Sashtinskoto znachenie na imeto Μόκρος u Anna Komnina. – V: Balgarsko srednovekovie. Sofia, 1972, 161 – 202.

Жития 1991: Жития на светиите. София, 1991. Zhitia na svetiite. Sofia, 1991.

Златарски 1970: В. Златарски. История на българската държава през Средните векове, т. I, 1. София, 1970./V. Zlatarski. Istoria na balgarskata darzhava prez Srednite vekove, t. I, 1. Sofia, 1970.

Златарски 1972: В. Златарски. История на българската държава през Средните векове, т. III. София, 1972./V. Zlatarski. Istoria na balgarskata darzhava prez Srednite vekove, t. III. Sofia, 1972.

Иванов 1970: Й. Иванов. Богомилски книги и легенди. София, 1970./Y. Ivanov. Bogomilski knigi i legendi. Sofia, 1970.

Йорданов 2016: Ст. Йорданов. Ивайло und kein Ende? Бележки върху името на Лахана/Ивайло. – Във: Великите Асеневици. В. Търново, 2016, 248 – 271./St. Yordanov. Ivaylo und kein Ende? Belezhki varhu imeto na Lahana/Ivaylo. – Vav: Velikite Asenevtsi. V. Tarnovo, 2016, 248 – 271.

Каждан 1984: А. П. Каждан. Социальный состав господствующего класса Византии XI – XII вв. Москва, 1984./A. P. Kazhdan. Sotsialnyy sostav gospodstvuyushchego klassa Vizantii XI – XII vv. Moskva, 1984.

Каймакамова 2004: М. Каймакамова. Историографската стойност на „Български апокрифен летопис“. – В: Civitas Divino-Humana. In honorem annorum LX Georgii Bakalov. София, 2004, 417 – 441./М. Kaymakamova. Istoriografskata stoynost na „Balgarski apokrifen letopis“. – V: Civitas Divino-Humana. In honorem annorum LX Georgii Bakalov. Sofia, 2004, 417 – 441.

Каймакамова 2016: М. Каймакамова. Ролята на Асеневици за формирането на българската историческа памет в края на XII – средата на XIII в. – Във: Великите Асеневици. В. Търново, 2016, 60 – 69./М. Kaymakamova. Rolyata na Asenevtsi za formiraneto na balgarskata istoricheska pamet v kraia na XII – sredata na XIII v. – Vav: Velikite Asenevtsi. V. Tarnovo, 2016, 60 – 69.

Караянопулос 1992: Й. Караянопулос. Политическата теория на византийците. София, 1992./Y. Karayanopoulos. Politicheskata teoria na vizantiytsite. Sofia, 1992.

Лазаров 1999: Ив. Лазаров. Владетелското име „Йоан“ и култът към св. Йоан Рилски в държавно-политическата идеология на Второто българско царство. – В: Светогорска обител Зограф, т. III. София, 1999, 90–98./Iv. Lazarov. Vladetelskoto ime „Yoan“ i kultat kam sv. Yoan Rilski v darzhavno-politicheskata ideologia na Vtoroto balgarsko tsarstvo. – V: Svetogorska obitel Zograf, t. III. Sofia, 1999, 90–98.

Лазаров 2009: Ив. Лазаров. Богоборецът Лахана/Ивайло. – В: „България, земя на блажени...“ In memoriam professoris Iordani Andreev. Велико Търново, 2009, 59–72./Iv. Lazarov. Bogoboretsat Lahana/Ivaylo. – V: „Bulgaria, zemya na blazheni...“ In memoriam professoris Iordani Andreev. Veliko Tarnovo, 2009, 59–72.

Лазаров 2016: Ив. Лазаров. Царската власт в периода на възстановяване на българската държава (1186–1196). – Във: Великите Асеневици. Велико Търново, 2016, 25–33./Iv. Lazarov. Tsarskata vlast v perioda na vazstanovyavane na balgarskata darzhava (1186–1196). – Vav: Velikite Asenevtsi. Veliko Tarnovo, 2016, 25–33.

ЛИБИ 1958: Латински извори за българската история, т. I. Под ред. на Ив. Дуйчев, М. Войнов, Б. Примов, В. Велков. София, 1958./Latinski izvori za balgarskata istoria, t. I. Pod red. na Iv. Duychev, M. Voynov, B. Primov, V. Velkov. Sofia, 1958

Маргос 1987: А. Маргос. Средновековни скални обителни по река Бели Лом. – ИИМВ, 23 (38), 1987, 114–131./A. Margos. Srednovekovni skalni obiteli po reka Beli Lom. – INMV, 23 (38), 1987, 114–131.

Москов 1988: М. Москов. Именник на българските ханове (ново тълкуване). София, 1988./Latinski izvori za balgarskata istoria, t. I. Pod red. na Iv. Duychev, M. Voynov, B. Primov, V. Velkov. Sofia, 1958./M. Moskov. Imennik na balgarskite hanove (novo taluvane). Sofia, 1988.

Ников 1922: П. Ников. Изправки към българската история. – ИИД, 5, 1922, 57–84./P. Nikov. Izpravki kam balgarskata istoria. – IID, 5, 1922, 57–84.

Николов 2004: А. Николов. История, традиция и легитимност: политически измерения на интереса към миналото в старобългарската литература от края на IX – началото на X в. – В: Civitas Divino-Humana. In honorem annorum LX Georgii Bakalov. София, 2004, 443–455./A. Nikolov. Istorija, traditsia i legitimnost: politicheski izmerenia na interesa kam minaloto v starobalgarskata literatura ot kraja na IX – nachaloto na X v. – V: Civitas Divino-Humana. In honorem annorum LX Georgii Bakalov. Sofia, 2004, 443–455.

Павлов 2010а: Бунтари и авантюристи в средновековна България. В. Търново, 2010. /Buntari i avantuuristi v srednovekovna Bulgaria. V. Tarnovo, 2010. http://litenet.bg/publish13/8.p_pavlov/buntari*samozvancyt.htm

Павлов 2010б: Пл. Павлов. Ивайло – „смелото сърце“ на средновековна България. // Електронно списание LiterNet, 01.06.2010, № 6 (127)/Pl. Pavlov. Ivaylo

– „smeloto sartse“ na srednovekovna Bulgaria. // Elektronno spisanie LiterNet, 01.06.2010, № 6 (127) – http://liternet.bg/publish13/p_pavlov/ivajlohtm.

Пигулевская 1979: Н. В. Пигулевская. Культура сирийцев в средние века. Москва, 1979./N. V. Pigulevskaia. Kultura siriitsev v srednie veka. Moskva, 1979.

Пириватрић 2009: С. Пириватрић. Једна претпоставка о пореклу Бугарског цара Константина Асена „Тих“. – ЗРВИ, XLVI, 2009, 313 – 330./S. Pirivatrić. Jedna pretpostavka o poreklu Bugarskog cara Konstantina Asena „Tih“. – ZRVI, XLVI, 2009, 313 – 330.

Попконстантинов 1996: К. Попконстантинов. Прабългарските имена от манастирите при Мурфатлар и Равна. – В: Българите в северното Причерноморие. Изследвания и материали, т. 5. В. Търново, 1996, 101 – 108./K. Popkonstantinov. Prabalgarskite imena ot manastirite pri Murfatlar i Ravna. – V: Balgarite v severnoto Prichernomorie. Izsledvania i materiali, t. 5. V. Tarnovo, 1996, 101 – 108.

Поптодоров 2001: Р. Поптодоров. Още за личността на Ивайло. – В: Преславска книжовна школа 5 (Изследвания в чест на проф. дин Тотю Тотев). Шумен, 2001, 335 – 342./R. Poptodorov. Oshte za lichnostta na Ivaylo. – V: Preslavska knizhovna shkola 5 (Izsledvania v chest na prof. din Totyu Totev). Shumen, 2001, 335 – 342.

ПИБЭС 1992: Полный православный богословский энциклопедический словарь, т. I и II. Москва, 1992 (репр. издание)/Polnyy pravoslavnyy bogoslovskiy entsiklopedicheskiy slovar', t. I i II. Moskva, 1992 (repr. izdaniye).

Райчевска 2006: Цв. Райчевска. За името на българския цар Кордокува (Ивайло). – Минало, 2006, 4, 16 – 23./Tsv. Raychevska. Za imeto na balgarskia tsar Kordokuva (Ivaylo). – Minalo, 2006, 4, 16 – 23.

Симеонов 2008: Б. Симеонов. Прабългарска ономастика. Пловдив, 2008./B. Simeonov. Prabalgarska onomastika. Plovdiv, 2008.

Славова 2018: М. Славова. Шеста книга от Историята на Георги Пахимер като извор за историята на възроденото Българско царство (нов превод с бележки и коментар). – В: Българското царство. Сборник в чест на 60-годишнината на доц. д-р Георги Николов. София, 2018, 596 – 620./M. Slavova. Shesta kniga ot Istoriyata na Georgi Pahimer kato izvor za istoriyata na vazrodenoto Balgarsko tsarstvo (nov prevod s belezhki i komentar). – V: Balgarskoto tsarstvo. Sbornik v chest na 60-godishninata na dots. d-r Georgi Nikolov. Sofia, 2018, 596 – 620.

Срезневский 1893: Материалы словаря древне-русского языка по письменным памятникам И. И. Срезневского, т. I. Санкт Петербург, 1893./Materialy slovaria drevne-russkogo iazyka po pismennym pamiatnikom I. I. Sreznevskogo, t. I. Sankt Peterburg, 1893.

Станковић 2009: В. Станковић. Бугарска и Србија у делима Георгија Акрополита и Георгија Пахимера. – ЗРВИ, XLVI, 2009, 179 – 200./V. Stanković. Bugarska i Srbija u delima Georgija Akropolita i Georgija Pahimera. – ZRVI, XLVI, 2009, 179 – 200.

Степанов 2003: Цв. Степанов. Михаил, Петър, Йоан, Асен: в размисъл за властта на името-символ в средновековна България. – История, 2003, 1–2, 30–38. /Tsv. Stepanov. Mihail, Petar, Yoan, Asen: v razmislal za vlastta na imeto-simvol v srednovekovna Bulgaria. – Istoria, 2003, 1–2, 30–38.

Трендафилов 2018: Хр. Трендафилов. Самозванството и неговото място в История на Юдейската война. – В: настоящия сборник./Hr. Trendafilov. Samozvanstvoto i negovoto myasto v Istoria na Yudeyskata voyna. – V: nastoyashtia sbornik.

Тъпкова-Заимова 2003: В. Тъпкова-Заимова. Българи и селджуки в Мала Азия след XI век. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. В. Бешевлиев. София, 2003, 46–55./V. Tapkova-Zaimova. Balgari i seldzhuki v Mala Azia sled XI vek. – V: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. V chest na prof. V. Beshevliev. Sofia, 2003, 46–55.

Успенский 2000: Б. А. Успенский. Цар и самозванец. Самозванството в Русия като културно-исторически феномен. – В: Б. Успенски. Сочинения, т. II: Семиотика на културата (=Studia Slavica). София, 2000, 173–196./B. A. Uspenskii. TSar i samozvanets. Samozvanstvoto v Rusiia kato kulturno-istoricheski fenomen. – V: B. Uspenski. Sochineniia, t. II: Semiotika na kulturata (=Studia Slavica). Sofia, 2000, 173–196.

Фасмер 1986: М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка, т. I. Москва, 1986./M. Fasmer. Etimologicheskii slovar russkogo iazyka, t. I. Moskva, 1986.

Фасмер 1987: М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка, т. III. Москва, 1987./M. Fasmer. Etimologicheskii slovar russkogo iazyka, t. III. Moskva, 1987.

Цанов 2013: С. Цанов. Свинепасът цар Ивайло – идентичност на харизмата и историческата съдба. – В: Triantofullo. Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на проф. д. фил. н. Христо Трендафилов (=In honorem 1). Шумен, 2013, 433–444./S. Tsanov. Svinepasat tsar Ivaylo – identichnost na harizmata i istoricheskata sadba. – V: Triantofullo. Yubileen sbornik v chest na 60-godishninata na prof. d. fil. n. Hristo Trendafilov (=In honorem 1). Shumen, 2013, 433–444.

Шиваров 1992: Н. Шиваров. Библейска археология. София, 1992./N. Shivarov. Bibleyska arheologia. Sofia, 1992.

Beševliev 1978: V. Beševliev. Die Anfänge der Bulgarischen Literatur. – In: Bulgarisch-Byzantinische Aufsätze (Collected studies series: CS80, Variorum reprints). London, 1978, Nr. VIII, 116–145.

DAGR 1887: Ch. Daremberg et E. Saglio. Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines, vol. I, 2. Paris, 1887.

Dimitrov 1993: S. Dimitrov. The Bulgarian Apocryphical Chronicle and Bulgarian Ethnic History. – Ethudes Balkaniques, 1993, 4, 87–109.

Failler 1979: A. Failler. La tradition manuscrite de l'Histoire de Georges Pachymère (livres I–VI). – REB, 37, 1979, 164–178.

Failler 1981: A. Failler. Chronologie et composition dans l'Histoire de Georges Pachymère (II). – REB, 39, 1981, 234–242.

Jordanov 2006: Iv. Jordanov. Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria, vol. 2. Sofia, 2006.

Ivanova, Yordanova 2004: E. Ivanova, V. Yordanova. Les noms propres dans les monuments épigraphiques vieux bulgares de X^e – XIe siècles. – В: Трудове на катедрите по история и богословие, т. 5: В памет на Пею Димитров. Шумен, 2004, 109–115. /V: Trudove na katedrite po istoria i bogoslovie, t. 5: V pamet na Peyu Dimitrov. Shumen, 2004, 109–115.

Moravcsik 1958: G. Moravcsik. Byzantinoturcica, I, II. Berlin, 1958.

PWRE 1896: Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Neue Bearbeitung, hrsg. G. Wissowa, II Band. Stuttgart, 1896.

ODB 1991: The Oxford Dictionary of Byzantium. Ed. by A. P. Kazhdan. New York, Oxford, 1991.

Sophokles 1904: E. A. Sophokles. Grek lexicon of the Roman and Byzantine periods (from B.C. 146 to A.D. 1100). New York, Leipzig, 1904.